

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ. ՄԱՐԴԸ ԵՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԸ

ԺԹ. դարասկզբին բարձրացող հայ ազգի հոգեւոր պահանջների եւ հայկական գաղափարաբանութեան ստեղծման ճանապարհին անգնահատելի էր Մխիթարեանների կատարած գրական-պատմական դերը: «Ամէնից առաջ նրանք՝ այդ բանասէր, լեզուագետ, աշխարհագետ, պատմաբան գիտնականները, օժտուած նաեւ գրական ձիրքով, հարկ համարեցին իրենց գործն սկսել անցեալի վերակենդանացումից: Նրանք դարերի փոշիների միջից հանեցին, խմբագրեցին, ծանօթագրեցին եւ ընթերցողի առջեւ դրեցին հայ ողջ դպրութիւնը, պատմագրութիւնը, մասամբ էլ՝ պօէզիան: Դա վիթխարի լիցք տուեց ժամանակակիցներին, ստացաւ ժամանակակից շեշտ, ջերմացրեց հայ մարդկանց, բորբոքեց անդէկ ու անգլուխ սերնդին»¹, - այսպէս անաչառ է գնահատում Մխիթարեանների դերը ակադ. Հր. Թամրազեանը: «Բազմաթիւ էին թէ՛ հայերը եւ թէ՛ վեցնետիկցիները, որոնք օգնեցին Մխիթարին ձեռնափոխելու փոքրիկ կըղզին աշխարհում հաւասարը չունեցող մի մեծաստանի, որն ի պատիւ վեցնետիկի՝ պէտք է դառնար տարագիր ազգի յիշողութիւնների եւ յոյսերի սուրբ նստավայրը: Սակայն այն ոչ թէ յուշերի թանգարան էր գիտնականների եւ պատմաբանների համար կամ պայծառ ապագայի սպասող անգործութեան մատնուած մի վայր, այլ գիտութեան կենդանի եւ կենսուրախ մի կենտրոն, որն ի վիճակի է ապրեցնել լեզուն, գրականութիւնը, աւանդույթներն ու սովորույթները՝ որպէս ցրուած ազգի միացման բաղադրիչներ»², - իրենց հերթին նկատում են իտալացի գիտնականներ Ալբերամոյ Հերմետոն ու Պաոլա Կոնի Ռատտի դի Դէզիոն:

ԺԹ. դարի առաջին երեսնամեակն առանձնապատուկ էր հայ գեղարուեստական գրականութեան համար. մի կողմից բուռն զար-

1 ԹԱՄՐԱՋԵԱՆ, ՀՐ., *Երկեր*, հ. Ա, Երեւան 2006, 727-728:

2 ՀԵՐՄԵՏ ԱԼԵՐԱՄՈՅ, ՌԱՏՏԻ ԴԻ ԴԵՋԻՈ ՊԱՈԼԱ ԿՈՆԻ, *Հայերի վեցնետիկը. Տասնվեց դար պատմութեան եւ առասպելի միջով*, Երեւան 2000, 235:

գացում էր ապրում կլասիցիզմը՝ գուտ հայկական ինքնօրինակութեամբ (սեփական ազգային անցեալի խոր ընկալում, հայկական գաղափարաբանութեան յատուկ շեշտադրում, մեթոդին բնորոշ որոշ կաշկանդումների անտեսում...), միւս կողմից՝ գրականութիւն էին թափանցում իրական կեանքի ու հոգեբանութեան, աշխարհիկ տրամադրութիւնների անհրաժեշտ անդրադարձները: Այսինքն՝ կրօնահայրենասիրական ու բարոյախրատական մոտիւններին նոր ժամանակների հրամայականով միախառնւելում էին քնարականն ու մարդկային կենդանի տրամադրութիւնները: Դանդաղ, բայց հաստատուն ռիթմերով հայոց բանաստեղծութիւն էին թափանցում սենտիմենտալ ու ռոմանտիկական ոճերը. անտիկ՝ յունահռոմէական գրողներին ու եւրոպական կլասիցիստ հեղինակներին գուգահեռ՝ հայ ընթերցողին արդէն թարգմանաբար ներկայացւում էին Շեքսպիրն ու Բայրոնը, Կարամզինն ու Ժուկովսկին, Բեռնարդէն դը Սէն Պիեռը... Եւ բնաւ պատահական չէր, որ երբ 1858-ին լոյս տեսաւ հայկական կլասիցիզմի բարձրագոյն արտայայտութիւնը՝ Արսէն Կոմիտաս Բագրատունու «Հայկ Դիւցազն» պօէմը, նոյն թուականին հրատարակուեց նաեւ Խաչատուր Աբովեանի «Վերք Հայաստանի. Ողբ հայրենասիրի»՝ սենտիմենտալիզմի, ռոմանտիզմի ու ռէալիզմի իւրօրինակ շաղախով ստեղծուած վէպը: Ինչպէս իրաւացիօրէն նկատել է Լեւոն Մանուէլեանը, «հայկական միտքը երկնային բարձունքից իջնում է երկիր, վերացականը իր տեղը գիշում է իրականութեան, կոնկրետ փաստերիմ, եւ մարդկային հոգին ազատւում է կապանքից: Գրական նոր ուղղութիւնը իր հարցասիրութեան գրլիաւոր առարկան դարձնում է մարդը, մարդու գգացումը, միտքը եւ կենցաղը»³:

Դեռեւս Խաչատուր Աբովեանից առաջ գրական հորիզոնի վրայ արդէն բարձրացել էին երկու տաղանդաւոր բանաստեղծներ՝ Յարութիւն Ալամդարեանը եւ Մեսրոպ Թաղիադեանը, որոնք նոր արահետներ բացող առաջամարտիկներ էին: Նրանց ստեղծագործութեան մէջ ակնյայտօրէն երեւում են կեանքի ու արուեստի առնչակցութեան, ձեւի ու բովանդակութեան ներդաշնակութեան ստեղծման ճանապարհի դժուարութիւնները եւ նախաաբովեանական շրջանի գրական ծանր երկունքը: Եւ դա բնական էր. նոր կեանքն իր ուրոյն խնդիրներն էր դնում գրականութեան առջեւ, ստիպւում գնալ անկոխ ճամփաներով: Ալամդարեանն ու Թաղիա-

3 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ, Լ., *Ռուսահայ գրականութեան պատմութիւն*, Ա., Ալեքսանդրապոլ 1909, 22-23:

դեանը նոր արահետներ էին փնտրում դէպի ճշմարիտ արուեստը եւ որոնում մայրուղին: Նրանք թէեւ չդարձան հայ նոր գրական-նութեան դասական ներկայացուցիչներ եւ չկարողացան նախապատրաստողի պատուաւոր դերից բարձրանալ հիմնադրի յաւերժական աստիճանին, բայց եւ անժխտելի է այս երկու ստեղծագործողների կատարած խոշոր դերը հայ մշակույթի ու հանրային-քաղաքական կեանքի զարգացման ճանապարհին:

Իսկ յետոյ 1850-60-ականների հանրային-քաղաքական յեղաբեկումների ու ազգային զարթոնքի միջոցառում ծնւում է ազգային երգը. պօֆզիայի մէջ սկսում են մորմոքել հայրենիքի կարօտը, բոցավառուել հայկական ոգու հուրը, ծայր են առնում յուսավառ երազները... Նոր գրականութեան մէջ ձեւաւորւում է ռոմանտիկական տարերքը, եւ բարձրանում է խորհող, երազող ու մաքառող հերոսը: Հայ պօֆզիան նորից միանում է մարդկութեան համանուագին. եւրոպական որոշ ժողովուրդների պէս հայերը եւս սկսում են որոնել քաղաքական տխուր հանգամանքների բերումով ընդհատուած ազատութեան ճանապարհները:

ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ (1820-1901): Նա վիթխարի հետք է թողել հայ սերունդների հոգեւոր մաքառման ճանապարհին, հերոսական շնչով կամրջել է հայոց անցեալն ու ներկան: Հայաստանը երբեք չտեսած, բայց նրա իւրաքանչիւր ծառ ու թուփ հրաշալի ճանաչող՝ Նահապետի պօֆզիայից է լիցք ստացել Մկրտիչ Պէշիկթաշեանը՝ 1860-ականներին հիւսելով իր «Զէյթունեան» երգերը, այդ պօֆզիան վերստին բորբոքուել է յաջորդ դարի սկզբին՝ նոր թափ ստանալով Սիամանթոյի ու Դանիէլ Վարուժանի երգերում: «Ալիշա՛ն, Պէշիկթաշեա՛ն,- յետազայում պիտի գրէր Վարուժանը,- երկու մեծ համադրութիւններ... Մէկուն Ոգին, արծուի թւերով Ս. Ղազարին, միւսին Ոգին աղաւնիի թռիչներով Միջագիւղէն փախալ ելան դէպի մայրենի Երկիրը, հոն մարտիրոսուած ժողովրդի մը ալեկոծ ովկիանին վրայ գիրար գտան, ֆանչցան ու համբուրուեցան: Մերթքառած հայրենի կտուրի մը վրայ, աւերակներու լուռ հպարտութիւնը սորվեցուցին մեզի, կամ թւամփոփ Մասիսի կատարին, հսկայական լեռան միարմատ, համաձոյլ, սլացիկ եւ միաւոր Ամբողջականութիւնը երգեցին մեզի: Իրենց այդ ե՛րգն էր հայուն փրկութիւնը»⁴:

4 ՎԱՐՈՒԺԱՆ ԴԱՆԻԷԼ, *Երկերի լիակատար ժող.*, Երեւան, հ. 3, 1987, 186:

«Հայաստանի քախտի աստղը փնտրող մոգը»⁵, առասպելական աշխատասիրութեամբ փայլող գրական այդ մշակը, որն ամէնօրեայ մեղուաջան տքնանքով ստեղծել է շուրջ յիսուն հատորի հասնող գիտական ու գեղարուեստական վիթխարի ժառանգութիւն (բանաստեղծութիւն, արձակ, պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրութիւններ, պատմիչների քննական բնագրերի հրատարակութիւն, գիտական բուսաբանութիւն, հայկական հեթանոսութեան եւ նրա հաւատալիքների վերլուծութիւն...), աչքի է ընկել հազուադիւր համեստութեամբ եւ վայելել համընդհանուր յարգանք ու սէր: Ականատեսներից մէկը՝ Նիկողայոս Քարամեանը, օրինակ, պատմում է, որ Իտալիայի Թագուհի Մարգարիտա Սաւոյացին⁶ Վենետիկի Միլիթարեաններին իւրաքանչիւր այցելութեան ժամանակ անչափ զարմանում էր, երբ Ղ. Ալիշանից նուէր էր ստանում հերթական ստուարածաւալ հատորը: Մի անգամ, 1887-ի ամռանը, երբ Թագուհին պատարագից յետոյ Ս. Ղազարի վանքի ներքին գաւթի պարտէզում վայելում էր վանքում պատրաստուած վարդի մուրաբան, նրան եւ ընծայում փառակազմ «Սիսուանը»։ «Թագուհին հարցրեց, թէ ու՞ր է հեղինակը. շուրջը նայեցին եւ տեսան, որ համեստ արեղան արդէն իւր մենարանն է առանձնացել, որտեղից կանչեցին նրան: Թագուհու՝ իւր աշխատանքին տուած գովասանքներին պատասխանել է հայր Ղեւոնդը, թէ իւր աշխատանքը մի փոքրիկ գործ է, այնքան փոքրիկ, որ մրջիւններն էլ կարող էին անել, որով հետեւ ինքը մրջմանց նման միայն հաւաքել է եւ կուտակել»⁷: Կամ՝ մէկ ուրիշ անգամ նոյն Թագուհու զարմացական հարցմանը պատասխանել է. «Վեհափա՛ն տիկին, իմ աշխատութիւնս խաղալիք մ'է, նման անոր, որով կատուները գուրբանան»⁸: Ահա նոյն յիշատակութիւնը՝ ուրիշ ականատեսի վկայաբերութեամբ. «Վեհափառ դշոյն,- կը պատասխանէ,- ինչպէս կատուներ, երբ շարժուն բան մը կը տեսնեն՝ անոր հետ կը խաղան իրենց բնագոյովը, մենք ալ վարժած

5 Արսէն Բագրատունու բնորոշումն է: Տե՛ս ԵՐԵՄԵԱՆ ՍԻՄՈՆ, *Ղեւոնդ Ալիշան*, ի «Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում», Աշխատասիրութեամբ՝ Ս. Շոիկեանի, Երեւան 1974, 129:

6 Խօսքը Իտալիայի թագաւոր Ումբերտոյ Առաջինի (1844-1900) կնոջ՝ Մարգարիտա մայր թագուհու՝ Մարգարիտա Սաւոյացու (1851-1926) մասին է, որը բարեկամական ջերմ կապերի մէջ էր Միլիթարեանների հետ եւ հաղորդում էր Ղեւոնդ Ալիշանի մօտ:

7 ՔԱՐԱՄԵԱՆ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ, *Ղեւոնդ Ալիշան (Մի քանի թերթ իմ յիշատակարանից)*, ի «Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում», 40-41:

8 ՀԱՅՈՒՆԻ ՎԱՐԴԱՆ, *Հայր Ալիշանի հետ*, անդ, 178:

ենմ տեսակ մը սովորութեամբ գրիչ շարժելու հանդիպած թուղթերու վրայ»: Այս կ'ըսէ եւ մէկ-երկու վայրկեան շառագունած ոտքի վրայ կենալէ ետքը խոնարհաբար հրաժեշտ կ'առնէ եւ իսկոյն կը հեռանայ»⁹: *Ինչպէս տեսնում ենք, մի կողմից դարձեալ խոր համեստութիւն, միւս կողմից՝ հայրենանուէր աշխատանքի բաւականութեան ու հաճոյքի զգացում:*

Նրան սիրել ու ակնածանքով են վերաբերուել նաեւ հայոց գրեթէ բոլոր մեծերը՝ Միք. Նալբանդեանից մինչեւ Ղ. Աղայեան, Ալ. Շիրվանզադէ ու Ա. Արփիարեան, Յովհ. Թումանեան եւ Ա. Իսահակեան: «90-ական թուականների մեր սերունդի համար նա ամենահմայիչ անունն էր. նրա՝ Նահապետի սփանչելի քանաստեղծութիւնները՝ «Հրագդան», «Պլպուլն Աւարայրի», «Հայոց աշխարհիկ, գարունդ է եկել», մենք անգիր գիտէինք, մեր դասագրքերի զարդն էին նրանք, ոգեւորուած արտասանում էինք հանդիսներում: Ալիշանը եւ ուրիշները վանճում, հին մատենագիրների, մագաղաթների ներշնչումով ստեղծել են մի հոգեկան, գաղափարական Հայաստան եւ ապրում են ու երգում այդ անգոյ հայրենիքում, որպէս իրականութեան մէջ, իրական Հայաստանում: Հայր Ալիշանը՝ նրա ոտները իրական երկրի վրայ էին, իսկ գլուխը՝ հինգերորդ դարում, երազների մէջ:

...Իր հատորների եւ մեր հոգիների մէջ վերակերտեց նա Հայաստան աշխարհը եւ պատեց մի վիպական, քանաստեղծական մթնոլորտով՝ գեղեցիկ, հրապուրիչ, առասպելական, բայց եւ իրական:

Հայաստանը ոչ ոք այնպէս չգիտէ, ինչպէս նա, ոչ ոք այնքան չի սիրել, որքան նա, այս մեծ հայրենասէրը: Իրականութիւնը նրա գրչի տակ երազ էր դարձել, եւ երազը՝ իրականութիւն»¹⁰,
- *Ալիշանին այսպէս պատկերաւոր է գնահատել 1901-ին Վենետիկ այցելած Ա. Իսահակեանը:*

Ալիշանը դեռեւս կենդանութեան ժամանակ արժանացել է համաեւրոպական ճանաչման. 1886-ին Ֆրանսիայի ակադեմիան նրան շնորհել է «Պատուոյ լեգէոն» շքանշան, 1887-ին ընտրուել է Իտալիայի Ասիական ընկերութեան պատուաւոր անդամ, 1894-ին՝ Մոսկուայի հնէաբանութեան ընկերութեան անդամ: Ալիշանը 1896 թ. դարձել է Պետերբուրգի Հնախօսական ընկերութեան պատուաւոր, իսկ 1897-ին՝ Շնայի փիլիսոփայական ակադեմիայի անդամ-

9 ԹՈՄԱՃԱՆ ԹԱԴԵՒՈՍ, Յուշեր եւ նիշեր Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի ներքին կեանքէն, ամդ, 203:

10 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ ԱԼԵՏԻՔ, Ղեւոնդ Ալիշան, ամդ, 218, 220:

ներ... Նրան չափազանց բարձր են գնահատել հայագիտութեան գրեթէ բոլոր խոշորագույն ներկայացուցիչները՝ Վինգիլմանը, Դիւլօրիէն, Հիւբշմանը, Զախաուն, Տեզան, Կարրիերը, Վէսելովսկին, Բրիւսովը եւ շատ ուրիշները:

Ղեւոնդ Ալիշանի մասին ստեղծուել է գրական-բանասիրական պատկառելի ժառանգութիւն. գրել են ե՛ւ նրա ժամանակակիցները, եւ՛ նշանաւոր գրողներ ու մտածողներ, ե՛ւ սկսնակ գրիչներ: Նրա առաջին գնահատողներից են եղել Հայր Ս. Երեմեանն ու Միք. Նալբանդեանը, Յովհ. Թումանեանն ու Աւ. Իսահակեանը, Ղ. Աղայեանն ու Դ. Վարուժանը... Նրան այս կամ այն առիթով յիշել կամ առանձին ուսումնասիրութիւններ են նուիրել Արշակ Չոպանեանն ու Տիգրան Նազարեանը, Արամ Ինճիկեանն ու Սուրէն Շտրիկեանը, Հրանտ Թամրազեանը...

Նրան անսահման սիրել են նաեւ հասարակ մարդիկ. բնաշխարհի բազմաթիւ հայորդիներ՝ պարզ ու սովորական մշակներ, որոնք, կտրելով երկար ճամփաներ, մշտապէս այցելել են Ս. Ղազար՝ գոնէ մի անգամ տեսնելու այդ սուրբ մարդուն եւ նրա աջը համբուրելու: «Ես ռ՝վ եմ, որ զիս կ'ուզեն տեսնել»¹¹, - նման դէպքերում անկեղծ վրդովմունքով միշտ զարմացել է Ղ. Ալիշանը: Համաժողովրդական սիրոյ բնորոշ մի արտայայտութիւն է վաւերական հետեւեալ ազդեցիկ յուշը՝ դարձեալ պատմուած ականատեսի կողմից. «Մուշեղ անունով Սասունցի մի քաջկորով երիտասարդ, տասը տարի առաջ վանք գալով, ուզեց տեսնել զհ. Ալիշան. սա նոյն ատեն ի սեղանատան սուրբ կը խմէր, Մուշեղ հետուէն զինքը տեսնելով, սկսաւ ծնկուրններուն վրայ քալելով մօտեցաւ հ. Ալիշանին: Յուզիչ տեսարան մ'էր. հ. Ալիշան գայն տեսնելուն՝ կը մօտեցայ, վեր կը հանէ գասունցին: Նահապետին աջին վրայ Մուշեղի տաք-տաք համրոյրները կշարունակուին. մեր ծերունին շուարած կը հարցնէ երիտասարդին «Ո՞վ ես, ի՞նչ կ'ուզես». կը պատասխանէ. «Սասունցի երիտասարդ մ'եմ, այս ձեռքը համրուրելու համար եկած եմ». Նահապետ իր ձեռքով կը հրամցնէ քաթակ մը սուրբ. Մուշեղ գայն տեսնելուն շուարած կ'ըսէ. «Ին՞չ կ'ընես, հայր սուրբ, ես բու ծառայութեան արժանի չեմ»»¹²:

Ուրիշ խօսքով՝ դեռեւս կենդանութեան օրոք նա ակամայ արդէն բռնել էր յաւէրփի ճանապարհը:

11 ԵՐԵՄԵԱՆ ՍԻՄՈՆ, Ղեւոնդ Ալիշան, ի «Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում», 133:

12 Անդ:

Որո՞ն է այդ սիրոյ գաղտնիքը: Ամէնից առաջ՝ Ալիշան մարդու բարոյական բարձր կեցուածքը, անանձնականութիւնը, հազուադէպ ձիրքն ու նախաշաւիղ հանդիսացող բանաստեղծական անուրանալի շնորհքը: Հայրենի տնից ու ծննդավայրից, հարազատներից հեռացած այդ պանդուխտ հայորդին, զրկուած լինելով ընտանեկան բերկրանքից, հակուած գրչազիր մատենաների վրայ, հեռաւոր վեներտիկից անդադրում բորբոքում էր հայկական ոգու հուրը՝ սերմանելով խորունկ սէր գեղեցիկի ու բարու նկատմամբ...

Նա անչափելի հայրենասէր էր: «Ճանաչել եւ պահել անվթար զսեփական շնորհս ազգիս, - յորդորել է Ալիշանը հայ սերունդներին, - զլեզու մորա, զպատմութիւն մորա, զտվորութիւն եւ զխորժակս մորա անվնաս, զհարազատ դպրութիւն մորա եւ զփառս անուան մորա: Զայսպիսի կամիմ հայրենասիրութիւն»¹³: Ի դէպ, Նահապետի այս յորդոր-պատգամը՝ ուղղուած իր փոքրաթիւ ազգին, խիստ արդիական է նաեւ հէնց այսօր՝ «գլոբալիզացիա» յորջորջուած այս աղմուկ-աղաղակի խառնաշփոթ իրողութեան մէջ:

Ալիշանը երբեք չի եղել մայր հայրենիքում եւ մշտապէս ապրել է սրտմաշուկ կարօտախտ: «Միաբանութեան անդամներէն միմ, - պատմում է ժամանակակիցը, - Հայաստանէն վանք վերադարձած ատեն, հ. Ալիշան կ'ողջագուրէ զայն եւ առաջին խօսքն կ'ըլլայ «Կօշիկներդ, կօշիկներդ տուր ինձի»: Նահապետ կը փափագի մոյն ուղեւորին կօշիկները գգուելու, վասնզի անոնք արժանացեր էին Հայաստանի մուսթափան հողերը համբուրելու»¹⁴:

Իսկ ինչու՞ երբեւէ չի այցելել Հայաստան: Այդ հարցն իրեն տրուել է բազմիցս, եւ միշտ էլ հնչել է երկիմաստ, գրեթէ խուսափողական պատասխանը: Գէորգ Բաշինջաղեանի հարցին, օրինակ, թէ «իմչու Հայաստան չի գնում ճամփորդելու», ժպտալով բառախաղով պատասխանել է. «Երուսաղէմ կ'երթամ»¹⁵: Կամ՝ «Ուխտիս ներկայ արքահայրը արեւելք ուղեւորուելու օրը՝ ամբողջ միաբանութիւնս ի միասին կ'երթայ միմչեւ շոգեմաւ: Ամէնքը շոգեմաւ կը բարձրանան, սակայն հ. Ալիշան վարը մաւակին մէջ կը մնայ. չ'ուզեր վեր բարձրանալ, ըսելով, որ մի անգամ պատրաստուէր էր հայրենիք երթալու եւ պատճառաւ մը այդ ուղեւորութենէն ետ կեցած ըլլալով, շատ

13 «Բագմավէպ», 1848, թիւ 12, 181:

14 ԵՐԵՄԵԱՆ ՍԻՄՈՆ, *Ղեւոնդ Ալիշան*, ի «*Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում*», 130:

15 ԲԱՇԻՆՋԱՂԵԱՆ ԳԵՈՐԳ, Ս. *Ղազար կղզին 1884 թուականին*, ի «*Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում*», 95:

կը ցաւի. եւ նոյն օրէն կ'որոշէ երբեք չոգեմաւ չմըտնել»¹⁶: Արդեօ՞ք սոսկ ուշանալու պատճառով՝ հազիւ թէ. գաղտնիքն այլ հարթութեան վրայ է: Կարծում ենք՝ պատճառը կուռքի տապալման սարսափին չդիմանալու մտորումն էր. չէ՞ որ նրա պատկերացրած Երկիր դրախտավայրը վաղուց կորցրել էր իր վաղեմի փառքը, իսկ հայրենի եզերքից էլ շարունակաբար գալիս էին անմխիթար լուրեր...

Ալիշանը թէեւ իր պօէզիան ամփոփել է «Նուագֆ» ընդհանուր խորագրով 1857-1858 թթ. հրատարակուած հինգ հատորներում («Մանկունի», «Մաղթունի» եւ «Բնունի», «Հայրունի», «Տէրունի», «Տիրունի»), բայց եւ հարկ է խոստովանել, որ միայն «Հայրունի»-ում գետեղուած յատկապէս «Երգք Նահապետի» բանաստեղծական շարքի տասնմէկ աշխարհաբար երգերը («Հայոց աշխարհիկ», «Ողբամ գգեգ Հայոց աշխարհ», «Հրագդան», «Հայ հայրենիք», «Վերջին երգ վիրաւոր քամրոսհարին», «Մասիսու սարերն», «Աշոտ Երկաթ ի ծովուն Սեւանայ», «Հայ հանգար», «Պլպուլն Աւարայրի», «Շուշանն Շաւարշանայ», «Լուսնկայն գերեզմանաց հայոց»), որոնք հեղինակն ստեղծել է 27-30 տարեկանում՝ 1847-1852 թթ., ստեղծեցին գրական դպրոց եւ դարձան գրական-գեղագիտական մի ամբողջ շարժման անկիւնաքար: Ի հակադրութիւն կլասիցիզմի քարացած կանոնների եւ Մխիթարեան տեսաբանների ու հեղինակների (Նզիա Թովմաճեան, Մանուէլ Ջախջախեան, Արսէն Բազրատունի եւ այլք) պարտադրած թեմաների՝ աստուածաշնչեան զանազան պատմութիւններ կամ հայոց հեթանոսական շրջանի առասպելներ, առաջին անգամ հայ նոր քնարերգութեան մէջ զրոյց է բացուում իրական, կենդանի Հայաստանի շուրջ, պատկերւում է հայոց աւեր տունը, լսում է հայ պանդուխտի սրտառուչ երգը, աշխոյժ երկխօսութեան են բռնւում Մեծ ու Փոքր Մասիսները, խօսում է Աւարայրի սոխակը, ծայր է առնում Շաւարշանի դաշտի շուշանի՝ Սանատրուկ թագաւորի Սանդուխտ դստեր քնքուշ սէրը... «Տեսական հայրենասիրութեան եւ յարատւ աշխատութեան այս փառգիշը, հանդարտիկ ջերմութիւն պատգամող այս վարպետը, գրում է ակադ. Հր. Թամրազեանը,՝ հազար թելերով կապուած Հայաստանի հետ, ունեցել է մաւ իր հրդեհուած, կայծակնող օրերը: Նա աչքը միշտ պահել է մեծ աշխարհին, ջերմութիւն է առել մաւ եւրոպական ազատագրական հրդեհներից: Հէնց հայրենական եւ համամարդկային այդ շփումից էլ ծնուել է գեղարուեստական գիւտը,

16 Անդ, 131:

որորտուհի քանաստեղծական հրդեհը, «Հայրունի» գրքի «Երգք Նահապետի» շարքը եւ մի շարք ուրիշ կրակուած քանաստեղծութիւններ»¹⁷:

Ղ. Ալիշանի մասին զրոյցը շարունակուում է նաեւ այսօր՝ ԻԱ. դարում, եւ յոբելեանական այս խօսքը հերթական մի փորձ է՝ արժեւորելու հայոց «մեծ պանդուխտի» քնարերգութիւնը, մի անգամ եւս մատնանշելու կենարար այն երակը, որը հսկայական ազդեցութիւն ունեցաւ հայ նոր քնարերգութեան մայրուղու ստեղծման ճանապարհին:

Մեծ կեանքի բովում՝ 1850-60-ականների կենսական շարժման մէջ, հայ առաջադէմ մտաւորականներն աստիճանաբար անցում են կատարում դէպի սոցիալ-քաղաքական խնդիրները, իրենց ասելիքը մարմնակերպելու համար որոնում գրական նորանոր ձեւեր. ծնւում են ֆելիետոններ ու պամֆլետներ, կատակերգութիւններ ու երգիծական բանաստեղծութիւններ՝ յագեցած քաղաքացիական եւ գաղափարական ցայտուն շեշտաւորումներով: Իսկ ամենաբնորոշն այն է, որ յեղաբեկումների ու զարթօնքի մթնոլորտում ծնւում է ազգային երգը. պօէզիայի մէջ սկսում է մորմոքել հայ հայրենիքի կարօտը, բոցավառւում է հայկական ոգու հուրը... Նոր գրականութեան մէջ ձեւակերպւում է ռոմանտիզմը, եւ բարձրանում է նոր հերոսը՝ խոհուն, ըմբոստ ու անանձնական: Հայ պօէզիան վերստին միանում է համայն մարդկութեան երգին, հայ մարդիկ եւս սկսում են որոնել ազատութեան սեփական ուղիները: Այդ ամէնին մեծապէս նպաստում էին իտալական ազգային-ազատագրական գաղափարախօսութիւնը, յեղափոխական շարժումները: 1848 թ. Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը բացառիկ հետք թողեց բոլոր ազգերի վրայ. մէկ տարի յետոյ իտալիան տենդազին պայքար էր մղում աւստրիական բռնակալութեան եւ Ֆրանսիական քաղաքական ուժակցիայի դէմ: Իսկ դա ոգեւորում էր նաեւ թուրքական լծի տակ հեծող ժողովուրդներին եւ ամէնից առաջ՝ պատմական յիշողութիւնը վառ պահած հայերին: Լէոն նկատում է, որ ԺԹ. դարի 40-ականների վերջերին եւրոպական յեղափոխական շարժումներն ազդել են նաեւ հայ ուսանողների վրայ, որոնք «տեսնում են մեր կեանքի արշալոյսը, հասկանում են, որ մի ազգի գաւակներ են, որ այդ ազգը ոչինչ չունի, ո՛չ զգացմունք, ո՛չ գաղափար, ո՛չ ներկայ, ո՛չ ապագայ, բայց զգում է երիտասարդութեան սիրտը,

17 Թ.ԱՄՐԱՋԵԱՆ, ՀՐ., *Երկեր*, հ. Ա., 780:

որ արշալոյսի ժամն է, որ մօտ է տաք ու պայծառ օրը...»¹⁸։ *Բարիկադներում էին շատերը, իսկ նրանցից երիտասարդ հրապարակագիր Ստեփան Ոսկանեանը (Ոսկան) եւ տաղանդաշատ Յովսէփ Շիշմանեանը (Ծերենց) փարիզում ցոյցի էին դուրս եկել ռուսանդուլթեան հետ՝ յանուն Իտալիայի ազատագրութեան*։

Այդ ամէնին անտարբեր չէր նաեւ Վենետիկի Ռափայէլեան վարժարանի տեսուչ Դեւոնդ Ալիշանը, որը քաղաքի հրապարակներում տեսնում էր նոր կեանքի համար պայքարի ելած բոցավառուած մարդկանց։ Ալիշանի կենսագիր Հայր Սիմոն Երեմեանն այդ օրերի եւ նոր բանաստեղծի մասին գրում է. «Հայրուհիին ամենէն վառ, յուզող ու մոնչող քնարը հնչեցուցեր է Վենետիկյ քաղաքական եռ ու զեռ խուժանի մէջ շառաչող, սքափեցնող, հրացայտ երգերու արձագանգներէն ելեկտրացած։ Վենետիկյ բռնուած յեղափոխութեան ատեն, կարելի չէր որ չ. Ալիշանի դիրքավառ ոգին չյուզուէր եւ չերգէր իր անբակները եւ իր դիւցազները... Նա միեւնոյն ատեն կը գտնուէր քաղփին կեդրոնը, այն պալատին մէջ, որուն առջեւէն՝ հազարաւոր կոնդուաւորներ յեղափոխական խուժանի հետ, կը հրնչեցնեն ազատութեան երգեր։

... Հայր Ալիշանի ընկճուած, կալանաւորուած կուրծքը կը բաբախէ, մա կը գոռայ իր կրակոտ Բաւ, փորոտան...»¹⁹։

ԺԹ. դարի 50-60-ականների հայ պօեզիան ընդհանրապէս աչքի է ընկնում հայրենասիրական շեշտերով, քաղաքացիական կրքով ու պաթոսով, հրապարակախօսական շնչով։ Ազգային երգի ստեղծման կարեւոր գործին իրենց աննախադէպ նպաստներն էին բերում Դեւոնդ Ալիշանը, Միքայէլ Նալբանդեանը, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանը, Ռափայէլ Պատկանեանը, Սմբատ Շահազիզը։ Նոր գրականութեան ստեղծման արշալոյսին, եթէ բացառութիւն առնենք «Վէրք Հայաստանի. Ողբ հայրենասիրի» վէպը, յատկապէս ընդգծուած է քնարերգութիւնը՝ անշուշտ իր ներգործութեան անմիջական ուժի շնորհիւ, որը դառնում է հոգեւոր պայքարի հզօր գէնք։ Շուտով Զարթօնքի սերնդի մաքառման ազդեցիկ հիմներ պիտի դառնային «յաւերժ պանդուխտ» Դ. Ալիշանի «Բաւ» փորո-

18 ԼԵՅՑ, Ռուսահայոց գրականութեան պատմութիւն, Վենետիկ 1904, 17:

19 ԵՐԵՄԵԱՆ, Հ. Ա., Կենսագրութիւն Հ. Ալիշանի, Վենետիկ 1902, 112:

տանը», Միք. Նալբանդեանի «Ազատութիւնը», Հ. Սըւաճեանի «Արիք Հայկազունքը»: Գուցէ եւ առաջին հայեացքից տարօրինակ թուայ, բայց ազգային երգի ստեղծմանը կարեւոր լիցքեր էին հաղորդում արեւմտական տարերքը եւ առաջին հերթին «Վերք Հայաստանի...» վէպը, որը ձեռագիր վիճակում տարածուել էր ուսանողութեան շրջաններում՝ առաջացնելով անօրինակ ոգեւորութիւն: 1841-ին գրուած հէնց այդ վէպում էր, որ Մ. Խորենացուց յետոյ նոր շրջանում առաջին անգամ բացառիկ արուեստով յայտնաբերուած էին Հայաստանի կերպարը, հայոց կեանքը, «էն ժամանակուայ մեր հալը», ոգին, բարքերը, բորբոքուած էր ազգային հպարտութեան թեման, եւ մատնանշուած էր հայրենիքի պահպանութեան գլխաւոր մայրուղին՝ սրբազան սէր ու անձնագոհութիւն Հայաստան աշխարհի նկատմամբ: «Շունչդ տու՛ր, հոգի՛դ, բայց քո Հայրենիք մի՛ տար թշնամեաց...»:

«Բագմավէպ»ի 1847-ի յունիսի համարում «Նահապետ» ստորագրութեամբ տպագրուում է խիստ ուշագրաւ մի աշխարհաբար բանաստեղծութիւն՝ «Հայոց աշխարհիկ» վերնագրով, որի փոքրիկ ծանօթագրութեան մէջ գրուած էր. «Թէպէտեւ աս հայոց դաշտերուն Վիրգիլիոսը կամ Հովերոսն ալ իր քախտին պէս անծանօթ թողեր է իր կեանքն ալ, բայց անոր պատուական յիշատակները՝ այսինքն երգերէն մէկ քանին քախտով մեզի հասան մօտերս հին տաղարաններու եւ ոսկեփորիկներու մէջ թաղուած, ուրիշ խառն երգերու եւ ռամկական ռոմանտիկներու հետ... Կ'երեւնայ թէ աս Նահապետը քանի մը դար առաջ Շահաբքասին ժամանակները Հայաստան մնացող ազգայիններէն եղած է»²⁰: Հարց է ծագում՝ ի՞նչն էր ստիպել Ալիշանին նման քայլի դիմելու, այսինքն՝ աշխարհաբարով գրուած իր գրական երախայրիքը վերագրելու որպէս Ժ.Ջ. դարի վերջի եւ յաջորդ դարի սկզբներին ստեղծագործած մէկ ուրիշի երկ:

Հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է վերլուծել, որ Ժ.Ջ. դարի առաջին կէսին շարունակուում էր գրաբարի ու աշխարհաբարի շուրջ ծայր առած բանավէճը, իսկ այդ բանավէճում յատկապէս աչքի էին ընկնում Մխիթարեանները, որոնք նախանձելի եռանդով ու յամառութեամբ պաշտպանում էին գրաբարի դատը. գրում, թարգմանում եւ գործում էին գրաբարով, իրենց տպագիր օրգանում զարգացնում էին այն տեսակէտը, թէ հայ ժողովրդի միակ լեզուն պէտք է լինի «վսեմական գրաբարը»: Միա-

20 «Բագմավէպ», 1847, Թիւ 12, 187:

բանութեան աւագ սերնդի ներկայացուցիչները՝ Աւգերեանը, Թովմաճեանը, Զախջախեանը, Բագրատունին, որոնք կրթուել, դաստիարակուել ու ստեղծագործում էին գրաբարով, դրա ամենաջերմ պաշտպանողներն էին, եւ հասկանալի է, որ «Բագմավէպ»ի էջերում նոր տպագրուել սկսող 27-ամեայ Ալիշանին վերոյիշեալ պայմաններում գրեթէ անհնար կը լինէր միանգամից ու կտրուկ հակադրուել միաբանութեան ներսում տիրապետող ոգուն, անառակելի հեղինակութիւն վայելող հայրերի տեսակէտին եւ հանդէս գալ աշխարհաբարով: Ահա դա էր պատճառը, որ Ալիշանը դիմել է յիշեալ հնարանքին²¹: Եթէ իր ստեղծագործութեան վաղ շրջանում նա ղեռ գրում էր այնպիսի դժուարամարս գրաբարով, որ առանց լուրջ ճիգերի ու բառարանի անկարելի էր ամբողջապէս հասկանալ, ապա իր ստեղծագործութեան երկրորդ շրջանից սկսած՝ սկսում է գրել աշխարհաբարով, որը թէեւ գերծէր գրաբարեան բառերից ու ոճերից, սակայն անհամեմատ աւելի մատչելի էր: Բանաստեղծը կարողացաւ հասկանալ, որ ժողովրդի հետ խօսելու համար անհրաժեշտ էր գրել «ռամկօրէնով», թէեւ այդ լեզուի նկատմամբ նա մինչեւ իր կեանքի վերջն էլ առանձնապէս դրական վերաբերմունք չունէր: «Եւս առաւել,- իր մի գործի կապակցութեամբ գրում էր նա յետագայում,- որ մեր ռամկական լեզուով խօսած եմ, որ թէեւ քեզի աւելի դիւրահասկանալի ու խօսքելի է Հայկակ, քայց... ինձի, իմ զգացմանս՝ արդարեւ այս աշխարհիկ լեզուով շատ պզտիկ, շատ ցած, շատ անբնական եկած է. այնպէս կ'երեւի ինձի, թէ մէջը կրակ մը փտտած քուրջերով ծրարել կ'ուզեմ, եւ այն իմ հին եւ սրբազան հայրենեացս հրեղէն յիշատակները այսպիսի խեղճուկ լեզուով կ'աւանդեմ, թողելով իր վսեմական գրոց լեզուն»²², Աշխարհաբարի հանդէպ այսպիսի վերաբերմունք ունեցող Ալիշանը, այնուամենայնիւ, իր ընտիր գործերը գրեց այդ լեզուով, որով պարզորոշ ցոյց տուեց ճիշտ կողմնորոշումը լեզուի հարցում: Հայ-

21 Ի դէպ, հայ գրականութիւնից յայտնի են համանման դէպքեր. Օրինակ՝ Ռ. Պատկանեանը, երբ 1862-ին գրում է «Օտար օրիորդ եւ հայ պատանի» քանաստեղծութիւնը, որը լոյս է տեսնում նոյն թուականին «Կռունկ հայոց աշխարհին» ամսագրի 5-րդ թւում, դրան կցում է մի փոքրիկ ծանօթագրութիւն՝ նշելով, որ այդ անպաճոյճ, ընդհանուր առմամբ թոյլ ու քանաստեղծական արուեստից գուրկ գործն ինքը գտել է բոլորովին պատահաբար լվովցի մի լեհ երիտասարդից գնուած հին, անթուական ու անհետիւն մի ձեռագիր տաղարանի մէջ:

22 *Յուշիկի՛ հայրենեաց հայոց*, Վենետիկ 1869, 19:

րենիքի հանդէպ ունեցած սիրով ու քնքշութեամբ լի ջերմ սրտի տրոփումն է զգացւում «Նահապետ» ստորագրութիւնը կրող բոլոր գործերում:

Մինչեւ այս բանաստեղծութիւնը եւ առհասարակ «Ներգ Զահապետի» շարքը բազմաթիւ էին գրաբարաւեգու բանաստեղծները՝ Աբրահամ Աստաբատցի վարդապետը, կեսաբացի Գրիգոր Գապասախալեանը, Վենետիկի Մխիթարեաններից՝ Ղուկաս Ինճիճեանը, Գաբրիէլ Աւետիքեանը, Մանուէլ Զախջախեանը, Նոյա Թովմաճեանը, Արսէն Բագրատունին... Մանուկ Աբեղեանը «Ուրուագծեր XIX դարու հայոց գրականութեան պատմութիւնից (Առաջին երեսմամբ)» ուսումնասիրութեան մէջ, բարձր գնահատելով հանդերձ այդ գրագէտների վաստակը մեր մշակոյթի պատմութեան մէջ, այնուամենայնիւ, նկատում է, որ նրանց պօէզիան անարիւն է, «գուրկ կենդանի երակից», եւ աւելացնում. «Մխիթարեանների այս մեծ սերնդի մէջ մի տարօրինակ գրական սովորութիւն է եղել. նրանք գուարեացել են ոտներով ու յանգերով եւ ոտանաւոր գրելով՝ իրար հետ համայնք են արել: Ջրաղուած լինելով ուրիշ գրական ծանր աշխատանքներով՝ քառարան գրելով, թարգմանութիւններ անելով եւ այլն, մէկ մէկ էլ պետք են զգացել հանգստանալու եւ իրենց հանգստութիւնը գտել են ֆերթողութեան մէջ: Բայց ֆերթողութեան ի՞նչ տեսակի: Ինչպէս հիմ աշուղները իրար հետ քաս մոնելիս՝ միմեանց առեղծուածներ էին առաջարկում յանգեր ու ոտներ տալով, եւ մրցակիցը պետք է իւր ոտիի պատասխանը տար առաջարկուած յանգերով ու ոտներով, ճիշտ նոյն ձեւով իրար հետ մրցում են եւ Մխիթարեան ընկեր ֆերթողները: Իրենց քառով ասեմ, նրանք յօրինում են «քոնայանգ» եւ «քոնակարգ» ոտանաւորներ»²³: Իսկ նրանցից ակնյայտօրէն տարբերւում էր երիտասարդ բանաստեղծը:

Հայրենի եզերքի նկատմամբ տածած անսահման սիրով ու ջերմութեամբ են թաթախուած «Ներգ Զահապետի» շարքի բանաստեղծութիւնները: Անհանգիստ ու սրտմաշուկ կարօտախառն է մորմոքում «Հայոց աշխարհիկ»-ում: Մտքի ու երեսակայութեան արտասովոր թռիչքով է պատկերում բանաստեղծն իր հայրենիքի շքեղ դարունը, «ի փախ» դարձած սեւ-սեւ ամպերը, նորահարսի պէս զարդարուած լեռներն ու հովիտները, երփնազան ծաղիկներից պսակ կապած կապուտակ սարերը, գետեզերքին բացուած չուշանները, «կարմրուկ վարդերը»:

23 ԱԲԵՂԵԱՆ, Մ., *Երկեր*, հ. Դ., Երևան 1970, 557:

Հայո՛ց աշխարհիկ, գարունդ է հասել,
 Ահա գեղեցիկ գարուն քո եկել.
 Ո՛վ դու ի վաղուց մոռցուած հայրենիք,
 Ո՛վ դու իմ սըրտիս անմոռաց տեղիք.
 Ահա գարունիկդ հասել է, հասել,
 Աւագ Մասեաց ծայրն ընդ քեզ հաշտ հայել...

Բանաստեղծութիւնը գնալով իմաստաւորւում է, թանձրանում են պատկերները, ծայր է առնում անհուն հայրենասիրութիւնը. Նահապետ «շայիրը»՝ երգիչ-բանաստեղծը, պատգամում է հայ սերունդներին ամուր կառչած մնալ հայրենի եզերքին, չըդառնալ աստանդական ու տարաշխարհիկ. չէ՞ որ «Ծառն արմատով է ծառ, տունն հիմամբ է տուն»: Ի դէպ, հայոց «միշտ պանդուխտ ակեւոր Նահապետի» (Յովհ. Թումանեանի բնորոշումն է) այս յորդոր-պատգամը այսօր էլ՝ ԻԱ. դարում, մեզ համար հընչում է խիստ արդիական:

Հայրենիքի շքեղ գարնան պէս պանծալի է եղել նաեւ նրա պատմութիւնը. աղեղնաւոր քաջ Հայկի օրերից ի վեր Հայոց աշխարհը շատ կտրիճներ է տուել, կործանուել են բազմաթիւ Բէլեր, հայրենիքի սարերը, ձորերն ու դաշտերը «կարմիր են քրտնել», այնտեղ են հասակ առել դիւցազուններ Տիգրանն ու Տրդատը, Վարդանն ու Վահանը, Աշոտն ու Սմբատը: Բայց, անձ, անմխիթարելի է հայ հայրենիքի ժամանակակից վիճակը.

Բայց ափսոս՝ հիմա, որ չար թըշնամիք
 Իսկի չեմ խնայել Հայո՛ց աշխարհիկ,
 Եկեղեցիք, վանք, գրքատուն, դարպաս
 Զարկել են թըրով, հըրով դաս ու դաս.
 Զագգն ընչօք տեղօք քանդել ու գերել,
 Դեմ չորս հովերուն տըւել ու ցըրուել:

Բանաստեղծ որդին, սակայն, հաւատում է հայրենիքի վերածնութեանը, նոր ծաղկումին. չէ՞ որ հասակ առնող սերնդի առջեւ է հայոց յաւերժ գոյութեան խորհուրդը մարմնաւորող սրբազան լեռը, եւ իր վերջին իղձն է թաղուել «Հայոց աշխարհիկի կակուղ հողիկում»:

«Երգք Նահապետի» շարքի հէնց առաջին բանաստեղծութիւնից նկատելի է, որ այն հերոսական ռոմանտիզմի մեծ բունկում էր արեւմտահայ պօէզիայի մէջ, որն ունեցաւ ազգային նշանակութիւն: Ալիշանն ապրել է ոգեւորութեան ու վերելքի մի շրջան՝ կապուած ժամանակի մեծ անցքերի հետ: Նա կարողացել է արտայայ-

տեղ ազգային ռոմանտիկական պոէզիայի բուն գաղափարներն ու ոճական յատկանիշները, հայրենական սէրը, վաղուայ ծրագրերը, որոնց շնորհիւ իմաստաւորուել են հայրենական սերունդների պատմական երթն ու մաքառումները, սկզբնաւորուել է հայոց ըմբոստութեան երգը: Ալիշանի նոր երգերը տոգորուած են նաեւ քնքշագին սիրով, նրանց մէջ վառուում է Հայոց աշխարհիկը՝ հազար գոյներով, բորբոքուում է անքուն ու անհանգիստ կարօտը:

«Հայոց աշխարհիկ»ին գրեթէ հաւասարազօր տրամադրութիւն է արտայայտում «Բազմավէպ»ի 1848-ի օգոստոսեան թիւում տպագրուած «Ողբաւ գեղ Հայոց աշխարհ» բանաստեղծութիւնը: Այն եւս գրուած է աշխարհաբարով, որը վկայում է այն մասին, որ երիտասարդ վանականն անվարան շարունակում էր ընթանալ իր իսկ յայտնագործած ուղիով: Մխիթարեան գրականութեան համար անընդունելի, բայց ընթերցող լայն շրջաններին չափազանց սրտամօտ այդ հանգամանքը կարեւոր ու բախտորոշ եղաւ նոր քնարերգութեան ակունքները յայտնագործելու ճանապարհին: Ասել է թէ՛ Ալիշանի բերած յաջորդ նորութիւնը, անշուշտ, աշխարհաբարն էր, գրեթէ ստեղծագործական սխրանք: Երիտասարդ բանաստեղծն Աբովեանի պէս իր հայեացքն ուղղեց դէպի ժողովուրդը, գրեց նրան հասկանալի ու մատչելի լեզուով, ինչպէս Հր. Աճառեանը կասէր՝ «ալիշանեան աշխարհաբարով»: Ժիշտ է, Միք. Նալբանդեանն իրաւացիորէն կարծում է, որ «Երգք նահապետի» շարքի լեզուի վրայ դեռեւս ճշող է հին լեզուն, բայց եւ այնպէս այդ թերութիւնը գալիս էր Ալիշանի կրօնական պաշտօնից. «Հ. Ղեւոնդ Ալիշանեանց ունի բանաստեղծական քանքար, եւ այդ քանքարը կարող էր աւելի պարզ ու վառ երեւել, եթէ արեղայական սեւաթոյր վերաբերում չլիներ խափանառիք»²⁴:

«Ողբաւ գեղ Հայոց աշխարհ» բանաստեղծութիւնը ձեւի, արտայայտած իմաստի տեսակէտից կարծես «Հայոց աշխարհիկ»ի շարունակութիւնն է կազմում: Քերթողահօր «Ողբ»ի պէս դա եւս մի սրտառուչ ողբ է արիւն ու աւեր դարձած Հայաստանի, կործանուած հնութիւնների ու եղծուած գեղեցկութիւնների մասին.

Ողբաւ, ողբաւ, հազար անգամ ողբաւ գեղ, Հայաստան,
Երբեմն քիւր փառաց տեղիք, հիմա դաւրան.
Քո ծիրանիքն մերկացան, քո թագդ առաւ,
Արիւնքիւնըն հայկական ելաւ թըռաւ:

24 ՆԱԼԲԱՆԻԿԱՆ, Մ., *Նրկերի լիակատար ժող.*, վեց հատորով, հ. 3, Երեւան 1981, 156:

Ալիշանի այս «Ողբ»ը, սակայն, ամէն ինչ տանուլ տուած, հայրենի երկրի գեղեցիկ գալիքի նկատմամբ հաւատը կորցրած բանաստեղծի լացուկոծ չէ. այն պարունակում է նաեւ բողոքի ու ցասման զգալի տարրեր, որոնք նոր կշիռ են հաղորդում երգին. հեղինակը բանաստեղծութեան վերջում յստակօրէն այն միտքն է զարգացնում, որ թէեւ Հայաստանը գտնուում է կործանման եզրին, այնուամենայնիւ կը գայ ժամանակ, երբ մի ժամանակ «շատ աշխարհաց մայր» Հայաստանը նորից կը դառնայ լոյսի ու գիտութեան օջախ, եւ փոյթ չէ, որ այդ երջանիկ օրը կը լինի Նահապետի կեանքում վերջինը. նա սիրով պատրաստ է «հող մտնել», միայն թէ վերածնունդի Հայոց երկիրը:

1848-ի հոկտեմբերեան թւում «Բագմավէպ»ը հրատարակում է «Հրագդամ»ը՝ հայ գրականութեան ամենասիրուած ու տարածուած բանաստեղծութիւններից մէկը՝ պանդխտութեանը նուիրուած ջերմաշունչ մի երգ, որն իր հմայքը պահպանում է նաեւ այսօր: Օտար ամերից տուն է վերադարձել հայորդի Բաբկէնը՝ բռնուած անծայր կարօտի հոգեմաշ զգացումներով:

Հրագդա՛ն, գետակդ իմ հայրենի,
 Հրագդա՛ն, ջրիկդ իմ անուշիկ,
 Ահա թողել գոհողմ օտարի,
 Բարկէնս հասել եմ պանդխտիկ.
 Ա՛յ Հրագդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք,
 Ա՛յ անուց, է՛ր կու լայք լըռիկ:

Հարազատ գետի ամերին նա փնտրում է իրենց կանաչ անտառիկը, սիրելի տաղաւարիկն ու այգին, սիրած աղջկան՝ «Աչիցըս լոյս խանութիկն», հարազատ մարդկանց... Լուռ է, սակայն, հայրենի գետակը, լուրի արտասուում են նրա երբեմնի զուարթ ամերը՝ թողնելով հայ պանդուխտին իր անամոք վշտի հետ միայնակ:

Ա՛հ, անցուցմաց ելել ամէն.
 Ա՛հ, անցուցմաց է Հայաստան.
 Զիս անմեկիկ թողած աստէն՝
 Հետ անցնիս գնաս դու՛ն այլ
 Հրագդան...
 Անցի գընայ ջրկիդ հայրենի,
 Արտունք հերիք եմ Բարկէնի:

«Հրագդամ»ը ուղենշային եղաւ հայ նոր քնարերգութեան համար. այդ բանաստեղծութեան ազդեցութիւնը, յատկապէս ձեւը՝

դիմառնութեան եղանակը, ականքեւ են թէ՛ Պատկանեանի «Արաքսի արտասուեք»-ի եւ թէ՛ Րաֆֆու «Ձայն տուր, ով ծովակ»-ի վրայ:

Հայրենի եզերքի մի նրբին գովք է նաեւ «Հայ հայրենիք» բանաստեղծութիւնը, ուր հեղինակը մի առանձին սիրով ու քնքշութեամբ է պատկերում Հայկական լեռնաշխարհի արեւագալը, աստուածագարդը, դրախտային ջրերը, դրանց ամէն կաթիլից ծնունդ աստղիկները, ծլարձակող ծաղիկները...

Ա՛յ դրախտի ջրեր, իջե՛ք, իջե՛ք
 Զերկիրն հայոց արքեցուցե՛ք.
 Ահա վտակումք կըրկըջայիմ,
 Զորն ու հովիտ արքեմայիմ,
 Յամէն կաթէն աստղիկ ելմէր,
 Ամէն ծըմէն ծաղիկ ծըմէր:

Ինչպէս նկատելի է, բանաստեղծը միջնադարեան տաղերգուներին բնորոշ քնքշութեամբ ու գունագեղութեամբ է երգում բնաշխարհի գեղեցկութիւնները:

Հայրենիքի անհուն սէրը, կարօտն ու ջերմութիւնն աստիճանաբար ստեղծում են մի նոր մթնոլորտ նաեւ գալիքի պայծառ երազների ու մաքառումների համար: Դիպուկ է Ա. Իսահակեանի նկատումը, թէ Ալիշանի «գլուխը հիմգերոդդ դարում է»: Բայց անցեալի այդ հայեացքը կամրջող էր. դա հայեացք էր դէպի գալիք, ինչպէս Եղ. Չարենցը կ'ասէր՝ «Աչքերս յառել եմ անցեալիմ՝ ապագայի մօտքը նստած»: Եւ հէնց «Մասիսու սարերն» բանաստեղծութեան մէջ եւ «Պապուկն Աւարայրի» պօէմում Ալիշանը, կարծես մի կողմ թողած Միք. Նալբանդեանի մատնանշած «արեղայակամ սեւաթռչր վերադուռն», այդ անցեալից համարձակ լոյս է նետում գալիքի վրայ:

«Վերջիմ երգ վիրաւոր բամբուխարիմ» բանաստեղծութեան մէջ վերարտադրուած են հայրենիքի ազատութեան համար մղուած պայքարում կարեւիւր ընկած գինուոր բամբուխարի կեանքի վերջին վայրկեանները: Անվեհեր հայրենասէրների հետ միասին ռազմի սուրբ դաշտն է իջել նաեւ բամբուխար Փառէնը՝ յաղթանակի անսասան վճռականութեամբ, մարտնչել է քաջաբար, սակայն մահացու վէրք է ստացել: Հայրենիքի գալիքի համար նահատակութիւնը, սակայն, հերոսութիւն է. մահը ծաղրելու համար պէտք է գոհուել երգը շուրթերին:

Վերոյիշեալ բանաստեղծութիւնը մի անհրաժեշտ աստիճան էր, որին պիտի յաջորդէր մի ուրիշը՝ նշանաւոր «Մասիսու սարերն»ը:

«Մասիսու սարերն» բանաստեղծութեան մէջ վիճում են Մեծ եւ Փոքր Մասիսները, ըստ որում նրանցից իւրաքանչիւրին հեղինակը կերպաւորել է իւրովի: Մեծ Մասիսը յանդուգն է, համարձակ. նրա խօսքերում առկայ են հպարտութեան ու ինքնապատահութեան ուժեղ շեշտեր: Փոքր Մասիսը, ընդհակառակը, հեղինոջ է, կասկածոտ, կշտամբանքով է վերաբերւում տեղի ունեցող դէպքերին, քննադատում է անգամ «աւագ եղբօր» ասածները: Վիճելով Մեծ Մասիսի հետ՝ նա յոռետեսօրէն ասում է.

Ձի հիմիկ փոխուել է հայոց երկիր,
Թէ փառք, թէ պարծանք անցել եմ, գնացել,
Գո քարձր գլխէդ ի վայր եմ սահել:

Մեծ Մասիսն արժանապատուօրէն ու աներկիւղ պատասխանում է Փոքրին, պատասխան, որը խիստ յատկանշական է Ալիշանին բնորոշելու համար, այն է՝ թէեւ հայոց գլխին եկած բազում դժբախտութիւնները երկիրը ծայրայեղ ծանր վիճակի մէջ են դրել, բայց այդ ամէնը յաւերժական չէ ու կ'անցնի, քանի որ յարատեւ է հայութիւնը: Ինքը բիբլիական լեռն է եւ ժամանակակիցը Նոյին, Ադամին ու Հայկին, լեռ, որն իր ընդերքում հասունացնում է զարհուրելի մի հրաբուխ. այն շուտով պիտի ժայթքի եւ հուր ու կրակ տարածի ամէնուրեք, այլի ու մոխրացնի հայութեան թշնամիներին: Մոլեգնած է Մեծ Մասիսը, եւ Նահապետի վերաբերմունքը որոշակիօրէն «գիմչ գագան» լափող սարի կողմն է, որը եւ հեղինակի տրամադրութիւնների արտայայտիչն է: Այս տեսանկիւնից նայելով՝ ամբողջ բանաստեղծութեան մէջ խալառ բացակայում է թախծոտութեան այն ուժեղ շեշտը, որն այնպէս որոշակիօրէն առկայ էր Նահապետի նախորդ գործերում: Բանաստեղծութիւնն աւարտւում է բնորոշ մի վերջաբանով. երկու սարերի խօսակցութիւնից յետոյ հանդէս է գալիս ինքը՝ Նահապետը, որը ոչ միայն չի փորձում որեւէ կերպ մեղմացնել Մեծ Մասիսի մարտաշունչ տրամադրութիւնը, ոչ միայն չի զսպում նրան, այլեւ ուղղակի կոչ է անում է՛լ աւելի մոլեգնել, մրդկել, «ծըխիկ ծիրանի» արտափոխել: Այլ կերպ ասած՝ Մեծ Մասիսի մէջ խորհրդանշելով հայ ժողովրդին՝ Ալիշանը կոչ է անում չհանդուրժել տիրող լուծը, չյուսահատուել անյաջողութիւններից, այլ ոտքի ելնել բաղձալի ազատութիւնը նուաճելու, հայրենի երկիրը փրկելու համար.

Շարժի՛ր, հա՛ շարժի՛ր Աւագըդ Մասիս,
Արձան պարծանաց հայոց աշխարհիս,

Շընչէ, հա՛ շընչէ ծըխիկ ծիրանի
Որ քո մանկըտեաց յուսոյ նշան լինի...
Ահա շարժեցաւ Աւագըն Մասիս
Արձան պարծանաց հայոց աշխարհիս.
Ահա շարժեցան դաշտի Արարատայ,
Դու՛ք այլ շարժեցէք, մանկըտիք Հայկայ:

Առանձնապէս ուժգին է բանաստեղծութեան վերջին քառատողը, ուր հեղինակը «Հայ մանկտի» ներքին կռուի յորդոր կարդալուց յետոյ, հայրենիքի ազատութեան սիրով բորբոքուած եւ թշնամուն ջախջախելու անխախտ վճռականութեամբ լի, ինքն է համարձակօրէն նետուում պայքարի՝ կոչ անելով հետեւել իրեն Մասիս գնալու համար, այսինքն՝ մեծ շարժմանը միանալու է գնում նաեւ «ծեր նահապետը»:

Ինչպէս տեսնում ենք, Ալիշանի երգերը ռոմանտիզմի մեծ բռնկում էին արեւմտահայ քնարերգութեան մէջ եւ ունեցան ազգային նշանակութիւն:

Ալիշանի յաջորդ՝ «Աշոտ Երկաթ ի ծովուն Սեւանայ» բանաստեղծութիւնը եւս արտայայտում է հայրենասիրական ջերմին տրամադրութիւններ: Յայտնի է, որ հայ գրականութիւնը հիւսել է բազմաթիւ էջեր, որոնք վերաբերում են Ժ. դարի Բագրատունեաց քաջարի արքային՝ Աշոտ Երկաթին: «Ով ասես որ չի գրել Աշոտ Երկաթի մասին, այս առիթով նկատել է ակադ. Ա. Տէրտէրեանը, - բայց այդ պատմական անձի երկաթ լինելը, այսինքն՝ հերոս լինելը, միայն կարողացել է ցոյց տալ Ալիշանը: Նոյնիսկ Մուրացանի պէս մի արտակարգ տաղանդ մասամբ աչքաթող է արել Աշոտի երկաթութիւնը եւ նրան դարձրել դարավերջի սեմտիմենտալիստ»²⁵: Յիրաւի, ակամայ յիշում ես Մուրացանի գլուխգործոց երկի՝ «Գեորգ Մարգպետունի» վէպի կենտրոնական հերոսներից մէկին՝ Աշոտ Երկաթին՝ ընկճուած, երկրի քաղաքական գործերից հետ քաշուած, աւելին՝ սիրուց բզկտուած խեղճուկրակ մի էակ, որը պատրաստ է «երկնքի աստղերը կողոպտելու՝ վարձահատոյց լինելու համար այն մարդուն», որը մոռանալ կը տայ իրեն իր անցեալը... Եւ ցաւալիօրէն պիտի արձանագրել, որ Մուրացանի «շնորհիւ», աւելի ճիշտ՝ պատճառով, հայ սերունդների գիտակցութեան մէջ ու մտապատկերում խրոխտ արքան արդէն հարիւր տարուց աւելի այդպէս էլ քանդակուած է՝ խեղճ, նոյնիսկ ողորմելի... Մեզ բնաւ իրաւունք

25 ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ, Ա., Հայ կյսսիկներ, Երեւան 1944, 55:

չվերապահելով դոյզն-ինչ նսեմացնելու Մուրացանի նշանաւոր պատմավէպը (այն արուեստի գլուխգործոց է, որը յատկապէս փայլում է հերոսների խոր հոգեբանութեան ու հակոտնեայ զգացմունքների բացառիկ ուժի վերհանումներով), այնուամենայնիւ, չենք կարող չնկատել, որ Մուրացանն այդտեղ նկատելիօրէն հեռացել է պատմականութիւնից ու, մեղմ ասած, դրսեւորել անարդար վերաբերմունք:

Բայց ահա Ալիշանը իր բանաստեղծութեան մէջ նկարագրելով Աշոտ Երկաթի հերոսական ու հայրենասիրական գործունէութիւնը (յանկարծակի յարձակում թշնամու վրայ, վերջինիս տրուած ջարդը Սեւանի ափին, թշնամու խուճապահար փախուստը)՝ նա կարողացել է բացայայտել քաջասիրտ Երկաթ-արքայի ճշմարտացի կերպարը: Այն աւելի շօշափելի է դառնում, երբ բանաստեղծը նրան պատկերում է զինուորների միջավայրում խրախոյս կարգալիս:

1858-ի «Բագմալէպ»ի ապրիլեան թւում հրատարակուած «Լուսնկայն գերեզմանաց հայոց» բանաստեղծութեան մէջ, սակայն, նախկինում մարտ ու մորիկ երգող Ալիշանը հակում է դէպի յոռետեսութիւնը. նա սկսում է մի սրտակեղեք ողբ աւերուած եզերքի ու նրա առաթուր յուշարձանների շուրջ: Բանաստեղծը հայոց անցեալի փառքից իր ապրած ներկայ շրջան է կանչում Հայկին, Արամին, Տիգրանին՝ այս անգամ արդէն ոչ թէ հայրենասիրութիւն սերմանելու, այլ ողբակցելու իրեն:

Ալիշանը 1863-ին գրում է «Հայ հանգար» բանաստեղծութիւնը: Նկատենք, որ այն գրելուց մէկ տարի առաջ՝ 1862-ին, տեղի էր ունեցել Զէյթունի նշանաւոր հերոսամարտը, որն անսահման ոգեւորութեամբ էր համակել ամբողջ հայութեանը: Եւ բանաստեղծութեան մէջ որոշակիօրէն նկատելի են հէնց այդ տրամադրութիւնները: Օտար ափերից շնորհաշատ բանաստեղծն ի լուր ամէնքի տարփողում է, որ թէեւ Հայաստան աշխարհն այժմ զրկուել է իր նախկին հզօրութիւնից, այնուամենայնիւ այն մոխրակոյտ չէ եւ ոչ էլ անապատ:

Հայաստան անկեր,
Բայց ո՛չ է անցեր:

Բանաստեղծութեան վերջում Ալիշանը դառնում է հայ հայրենիքի այն նոյն կրակուած ու հայրենասէր զաւակը, որպիսին էր 1849-ին:

* * *

1847 թվականի «Բազմավեպ»-ի հոկտեմբերեան թվում հրատարակում է Ալիշանի՝ «Նահապետ» ստորագրութիւնը կրող գլուխգործոցներից մէկը՝ «Պլպուլն Աւարայրի» պօէմը: Նշանաւոր պօէմում եւս բանաստեղծը, վերականգնացնելով հայ ժողովրդի Ե. դարի պատմական անցեալի հերոսական դրուագները, ամբողջ հիւսուածքում հայրենասիրութեան ազնիւ հրդեհներ է բորբոքում հայ սերունդների սրտերում:

«Երգի նահապետի» շարքին պատկանող միւս գործերի նըման «Պլպուլն Աւարայրի»-ն եւս սկսւում ու ավարտւում է խօսակցութեամբ՝ այն տարբերութեամբ միայն, որ հեղինակը սկզբում դիմում է լուսնեակին, իսկ վերջում՝ կռուից յետոյ՝ սոխակին: Պօէմի սկզբում դիմառնութեան եղանակով դիմելով լուսնին՝ բանաստեղծը քնարական տրամադրութեամբ գրում է.

Ո՞նց գաս իմ լուսնակ հեգիկ ու հանդարտ
Համասփիւռ լուսովդ ի լեռ, ձոր եւ արտ,
Եւ Նահապետս, որ մըտօք մոլար
Գիշերաժամիկ ժուռ գամ յԱւարայր,
Ուր քաջ ու անմահ հարք մեր հայկազունք
Ընկան գէտ հսկայ, կանգնեցան զուարթուն:

Հեղինակն այնուհետեւ նոյն եղանակով դիմում է Տղմուտ գետին («Դու այլ, ո՛վ Տղմուտ, տրտում ու արիւնդ...»), յետոյ՝ սոխակին («Ո՛հ, դու բարեկամ այրած սրտերու...»): Յետոյ ծայր է առնում խոհը 451-ին տեղի ունեցած Աւարայրի ճակատամարտի եւ նրա հերոսի մասին: Սոխակը, որին նա դիմում է, Եղիշէ պատմիչն է՝ Վարդանանց հերոսամարտի երգիչը:

Պօէմն սկսւում է Աւարայրի դաշտի նկարագրութեամբ: Ճակատամարտի նախընթաց գիշերը խաղաղ է, բայց այդ անդորրութիւնը խաբուսիկ է. երկու բանակներն էլ տենդագին պատրաստւում են ահեղ օրուայ բախտորոշ ճակատամարտին: Ալիշանը հայոց եւ պարսից բանակները պատկերել է լոյսի ու ստուերի հակադրութեամբ. եթէ առաջինը ողողուած է լուսնի լոյսով, ապա երկրորդը՝ սեւ ամպի ծածկոյթով: Իսկ դա խորհրդանշական է. բանաստեղծը խորհրդանշել է երկու հակոտնեայ ուժերի՝ ազատութեան ու բռնութեան բախումը՝ ընդգծելով Աւարայրի դաշտում հայոց մղած ոգորումի ազատագրական ընդթիւր:

Գիշերային համատարած անդորրութեան մէջ արթուն է միայն Վարդան Մամիկոնեանը, որը, «ծայրախաչ նիգակը թւի

տակն առած», շրջում է վրանից վրան ու հսկում իր զինուորների գիշերային հանգիստը: Ահեղ ճակատամարտի նախօրեակին նա մտքում մի անգամ եւս կշռադատում է իրադրութիւնը, կռահում նենգ ոսոխի հնարաւոր բոլոր խորամանկութիւնները՝ նրան արժանի հակահարուած տալու համար: Այդպէս է արել քաջ սպարապետը՝ յիսուն ճակատամարտեր շահելու իր հարուստ փորձից ելնելով, եւ այդպէս է անում այժմ՝ մտազբաղ ճեմելով համակ քուն մտած հայոց ռազմաճակատով: Բանաստեղծը պօէմի այդ հատուածում կարողացել է հասնել այն բանին, որ առերեւոյթ հանդարտութեան մէջ ստեղծուի հոգեբանական զգալի լարում, յուզումնալից վիճակ: Այստեղ արդէն բացակայում է պօէմի սկզբնամասի ջերմ քնարականութիւնը:

Բացում է յաջորդ՝ արիւնալի օրը: Աւարայրի դաշտավայրում արիւնը հոսում է Տղմուտ գետի պէս. ընկնում են պարսիկները, ընկնում են հայերը՝ քաջագուններ Գարեգինն ու Ռոստոմը, Վռամիկն ու Արշաւիրը, Արտակը, Խորէնը, շատերը... Արիւնոտ այդ պայքարում ընկածներին ու ընկնողներին նկարագրելով՝ Նահապետը մրմնջում է.

Վաւրն քո ընկան, աշխարհ իմ Հայոց,
Կըտրիճք անըմանք, վեհք հիւսիսայնոց:

Ընկնում է նաեւ հայոց սպարապետը, բայց հայ ժողովրդի մաքառումները շարունակում են տարիներ, դարեր... Եւ յաւերժանում է հայոց սպարապետը.

Կանչէ՛ պըլպուլիկ, կանչէ՛ հոգեճայն,
Որ երկնուց ի վայր հայի եւ Վարդան,
Յիշէ գեայաստան տուն իւր սիրական,
Հայաստան յիշէ զիւր Կարմիր Վարդան:

Աշխարհաբար պօէմների ասպարէզում «Պլպուլն Աւարայրի»-ից գրեթէ տասը տարուայ ընդմիջումից յետոյ՝ 1857-ին, Ալիշանը գրում է իր վերջին՝ «Շուշանն Շաւարշանայ» պօէմը, որը, ինչպէս հաւաստում է Հայր Ս. Երեմեանը, բանաստեղծի ամենասիրած գործն էր: Վանական միջավայրը բնականաբար չէր կարող իր կնիքը չդնել Ալիշանի աշխարհայեացքի վրայ, եւ վերոյիշեալ պօէմը հեղինակի կրօնամիստիկ զգացումների գրական արտայայտութիւնն է, եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ մի ձոն քրիստոնէական հաւատի համար՝ նահատակուած ու սրբացուած կոյսին:

Գաղափարական տեսակէտից որոշ խոցելի կողմեր ունենալով հանդերձ՝ պօէմի գրական-գեղարուեստական արժանիքները, սա-

կայն, անժխտելի են: Թերեւս ուրիշ ոչ մի գործում գեղեցիկ պատկերների, բնորոշ ու յաջող համեմատութիւնների, ճոխ ու ճկուն նկարագրութիւնների այնպիսի առատութեան չես հանդիպի, ինչպէս յիշեալ պօէմում: Եւ այդ ամէնը՝ գեղարուեստական բարձր ճաշակի տեղին ու համաչափ պահպանմամբ: Այս տեսակէտից առանձնապէս յաջող է տրուած «նագելի արքայադստրիկ» Սանդուխտի նկարագիրը.

Քանց զարուսեակ պսպրդուն
 Ի մէջ մանտրիկ ամպերուն,
 Քանց վարդալոյս արեւակ
 Ի խնձորի տերեւակ,
 Քանց Երասխայ նունուփար
 Գլխիկն ի ցօղ շարուշար,
 Քանց զամենն ա՛յլ գեղեցիկ
 Նագի Սանդուխտըն բամբշիկ:

Սանդուխտի կողքին ոչ պակաս յաջողութեամբ պատկերուած է նրա հայրը՝ Սանատրուկ արքան, որը, իմանալով աղջկայ վճիռը եւ սարսափելով դրանից, սկզբում փորձում է համոզել դստերը: Նա աղջկան խոստանում է ամէն ինչ՝ հարստութիւն, փառք, իշխանութիւն, խոստանում է անկարելին, սակայն Սանդուխտն անդդուելի է: Դա կատաղեցնում է հօրը: Ալիշանը կարողացել է գեղարուեստական ուժեղ շեշտերով նկարագրել մոլեգնած արքային, որը լսելով աղջկայ մերժումը՝

Փերթ մի փրքթաւ ի սըրտէն
 Եւ հեռացաւ Սանդըխտէն.
 Կանչեց նըման առիծու
 Երդուաւ լուսնի ու արեւու
 Զէտ ըզկայծակ սեւ ամպուն
 Բերնէն փըչեց քօք մահուն:

Արքայի հրամանից յետոյ Սանդուխտին պէտք է սպանեն: Բոլոր ներկաները՝ մեծ թէ փոքր, կին թէ տղամարդ, լալիս են լուռ ու անսփոփ: Գեղեցկուհու մահն էլ պատկերուած է գեղարուեստական մեծ վարպետութեամբ:

Կարմիր կաթէր ի կըրծքէն
 Վարդեր բուսան չորք դիէն...

Ամփոփելով Ալիշանի անցած ամբողջ գրական ուղին՝ այն կարելի է ներկայացնել այնպիսի մի նախադասութեամբ՝ նա սկսեց որպէս Մխիթարեան, զարգացաւ որպէս Նահապետ եւ աւարտեց

որպէս Հայր Ղեւոնդ: «Նոնիի մամն ուղղաբերձ ու մուրր հասակը, հերապամծ գլուխն ու ապողոնեան ֆակատը, խոշորագեղ ու անուշահայեաց աչքերը՝ Մելպոմենեական անուշ տիրութեամբ մէկ կողմէն եւ միւս կողմէն ալ անմեղութեան ժպիտով,- իբրեւ լուսաստուերներու, - օծտուած դէմքը, ինչպէս մաւ խոկումնալից եւ զգացումներու մէջ ընկղմած լոուքիւնը, այլովք հանդերձ, կը յօրինէին բուն բանաստեղծի դիմագծութիւնը, ներքին ու արտաքին տրամադրութիւնները» (Բարսեղ Սարգիսեան)²⁶, - այսպիսին մնաց Ալիշանը ժամանակակիցներէն ու յաջորդներէն յիշողութեան մէջ: Նրա մասին այսպիսի եւ է՛լ աւելի ջերմ տողեր են գրել Արփիար Արփիարեանը, Գրիգոր Արծրունին, Դանիէլ Վարուժանը, Արշակ Զօպանեանը եւ այլք:

Յետագայում էլ, ուրիշ առիթով անդրադառնալով Ալիշանին, Նալբանդեանը ոչ միայն կրկնեց իր գնահատականն առանց որեւէ վերապահութեան, այլեւ ընդգծուած դրուատանքով արտայայտուեց նրա աշխարհիկ պօէզիայի մասին: «Այս արժանապատիւ անձը, - գրում էր նա, - ծանօթ է հայոց ազգին մանաւանդ Նահապետի անուամբ: Նորա «Աւագ եւ Փոքր Մասիս», «Հայոց աշխարհիկ», «Պլպուլն Աւարայրի» տաղեգութիւնները ջերմացուցեր են շատ սրտեր Նահապետի անունի վերայ»²⁷: Ալիշանի քնարերգութեան նկատմամբ Նալբանդեանի սէրը վառ է արտայայտուել նաեւ «Երիտիկայում...»: «Զեմք մոռացած «Նահապետ» ստորագրութեամբ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանեանց արժանաւոր վարդապետի հրատարակած հոյակապ ֆերթուածքը - «Պլպուլն Աւարայրի», «Հայոց աշխարհիկ» եւ միւս բոլոր աշխարհաբար ոտանաւորքը, բայց այստեղ չյիշեցիմք, որովհետեւ արձակ բանաստեղծութեան վերայ էր մեր խօսքը, ապա թէ ոչ, չափաբերական ֆերթուածոց մէջ արժանաւոր վարդապետը ախոյեան չունի, եթէ մենք լռենք, Աւարայրի բլրուլը կը խօսի»²⁸:

«Մի ջրվեժ է Ալիշան, - նրա մասին գրում է Ա. Արփիարեանը, - որ ոռնալով ժայռէն ի վար կնետուի, փրփուր եւ կոհակ կը ժայթքէ դէպի երկին եւ փարերը ծեծելով, խութերու վրայէ ցայթփելով կը վազէ ահեղամոռուց, կարծես մի յաւիտենական խոչընդոտի դէմ կռուելով, մոլեգնելով, աղմկելով բարձր են ի վար կոստմու, աւելի վեր թռչելու համար»²⁹: Նոյն արեւմտահայ երեւելի գրագէտն այ-

26 «Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում», 160:

27 ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ, Մ., *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հ. 1, Երեւան 1979, 430:

28 Ամդ, հ. 4, 1983, 170:

29 «Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում», 9:

նուհետեւ յիշում է, որ Ալիշանը «մեր պատանեկութեան օրերու ամենէն մեծ հրեւումսն է, մեր տեսուչն է, որ ոչ միայն մեծ հայրենասէր մը է, մեծ միտք մը, այլ նաեւ մեծ սուրբ մը»³⁰: Կամ՝ «Հ. Ալիշան Ս. Ղազարու ոգին է»³¹:

Լսենք Ալիշանի ժամանակակիցներին՝

Նիկողայոս Քարամեան - «Հայր Ղեւոնդը կենդանի եւ լուսաշահ է ամբողջ միաբանութեան համար: Նրա աշխատասիրութիւնը, հանճարը, համեստութիւնը, բարեբարոյ վարքն, գիտութիւնն ու հոչակը խթան է ամէն մի երիտասարդ վարդապետի համար... Նա օրինակ է թէ՛ մեծերին, թէ՛ փոքրերին»³²:

Թադևոս Թումանյան - «Հայր Ալիշանի գրական հսկայ գործունեութիւնը արդիւնք է հիանալի կարողութեան եւ քնատուր ձիրքերու, որոնցմով օժտուած էր մանկութենէն ի վեր: Ան ունէր ամենատուր միտք եւ անվրէպ յիշողութիւն... Ան քանաստեղծ ծնած էր, բառին ամենալիակատար իմաստովը, բարձր եւ լուսաշող, նման հսկայագոր Մեծ Գիսաւորներու՝ որոնք դարերու ընթացքին հազիւ երբեք կտեսնուին: Այսպիսի մեծ միտք մը սահմանափակ երկրի մը համար չէ անշուշտ: Իսկ եթէ Հայաստանը նախընտրեց աւելի ու գոռացուց Բամբինոն փառագոչ, պատճառը անօրինակ հայրենասիրութիւնն էր... Մահու չափ կ'ատէր ինքնահաւանութիւնը ու կը փախչէր անկէ, ինչպէս օձէ մը»³³:

Տիգրան Նազարեան - «Խրիմեան Հայրիկ եւ Հայր Ղեւոնդ Ալիշան՝ մի-մի պայծառ, կենսարար, բուժիչ ու սննդարար ճառագայթներ եղած են, համայն հայութեան սիրտ-հոգի-միտք-զգացում դաստիարակող, կոռոյ կոփողներ... Յաւերժ պայծառ դարեր Ս. Ղազարի գիտնական կաճառին»³⁴:

Յովհաննէս Թորոսեան - «Ամենդ, սիրուն, երջանիկ կեանք մ'անցումնելով՝ մեր Նահապետը մինչեւ վերջին օրը թուաւ երկինք, կտակելով մեզ իրեն առաքինութեան օրինակները, իրեն հոգին, եւ ազգին՝ իրեն ստուար հատորները»³⁵:

30 ԳԱԲԱՄԱՃԵԱՆ, Մ., Հատընտիր հատուածք, Պոլիս 1903, 28:

31 «Ալիշանը ժամանակակիցների յուշերում», 77:

32 Անդ, 39-40:

33 Անդ, 185, 193:

34 Անդ, 163:

35 Անդ, 138:

Հայր Սիմոն Երեմեան - «Մենասէր հոգին մենաւոր մնաց, յուղարկաւորները գացին հեռացան. տխուր է՛ր օդը, տխուր եւ օրը. վերահաս գիշերը հասաւ ցուրտ ու մոնչոդ հողմով. յիշեց լուսնակը Նահապետին այն պատուէրը, զոր տուած էր իրեն հայոց գերեզմաններին: Պատռեց ամպերը, վանեց խաւարը, բայց քամին սեւ ամպերը կը մղէր, կու գային անոնք գինձը թաղելու. որոտաց ձայն մը մեր գերեզմանէն. կա՛ց, մէկ վայրկեան մ՛ալ կա՛ց իմ լուսնակ, հոս քար մը կայ ծանօթ Նահապետիս, եկուր հոս կաթ է լոյսիդ արտասուք, Նահապետին է այս գերեզման...»³⁶:

Այսպէս, ահա, առանձնացած Վենետիկի Ս. Ղազար կղզում՝ հայոց տաղանդաշատ Նահապետը անդուլ տքնանքով կազմակերպում էր հայրենի ժողովրդի հոգեւոր լիցքերը, նոր հորիզոններ բացում ազգային երգի գալիքի համար: Նրա քնարերգութեան լաւագոյն մասը հիւսուեց ջահէլ օրերին, մտքի ամենաերեւակայելի սլացքների ու պայծառ տեսիլքների բովում եւ դարձաւ հայ սերունդների հոգու ազնիւ բաղադրիչներից մէկը:

ԱԼԲԵՐՏ ՄԱԿԱՐԵԱՆ

Summary

FR. GHEVOND ALISHAN: THE MAN AND THE POET

ALBERT MAKARYAN

KEY WORDS: Ghevond Alishan; Mkhitarians of Venice; romanticism; lyric poetry; ashkharabar (Modern Armenian language); national song, “Songs of Nahapet”; poem; contemporaries; memoirs.

The speech is dedicated to the 200th anniversary of the Armenian outstanding poet and scientist Ghevond Alishan. The author has mainly set forth two aims: first, he introduces the high moral posture, warm patriotism, boundless diligence and extreme modesty of “Armenian Nahapet” and then points out the ideological and artistic merits of his collection “Songs of Nahapet”, that has played an exceptional role in the creation of Armenian national song of 50-60s of 19th century. Other issues related to the theme and the assessments of the famous people are also taken into consideration.